

4.

A szövegösszefüggés megközelítési módjai a francia szövegnyelvészeti szakirodalomban¹

KISS SÁNDOR—SKUTTA FRANCISKA

1. Bevezetés

Mielőtt foglalkoznánk a francia szövegvizsgálatok néhány jellegzetes irányával, röviden felidézzük a szövegnyelvészet kialakulását, majd kissé bővebben azt a grammatikai és stilisztikai hagyományt, amely Franciaországban előkészítette a mondatnál hosszabb szekvenciák rendszeres tanulmányozását. Fejtegetéseinkben természetesen kitérünk a francia nyelvnek néhány olyan vonására, amelyek különösen fölkeltek a szövegnyelvészek figyelmét, és amelyeket sikerült is új megközelítésben leírniuk.

Bár a szorosabban vett szövegnyelvészet csak az 1960-as/1970-es években bontakozott ki, az európai és az amerikai strukturális nyelvészetben már korábban felmerült az a gondolat, hogy a nyelvtudomány illetékes a szövegvizsgálat tekintetében, és túllépheti a mondat kereteit. Itt nem csupán annak a régebbi tudásnak az általánosításáról van szó, hogy egyes nyelvtani eszközök — nevezetesen a névmási reprezentáció — a mondathatárokon túl is működnek, hanem olyan kísérletekről is, amelyek egyes mondatleíró módszerek szövegre történő kiterjesztésére irányulnak. Hjemslev algebrai jellegű elméletében a szöveg elemzésének követelménye szükségképpen adódik a „felosztás” egyetemes módszertani elvéből.² Hockett, miközben űrt lát az irodalomelmélet nagy szöveg-egységekre vonatkozó retorikai terminológiája és az alacsonyabb nyelvi szinteket megragadó nyelvészeti elnevezések között, megjegyzi, hogy egy regény-

¹ A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

A kutatást az OTKA (K 81913-as pályázat) is támogatta.

² „the analysis of the text falls to the linguist as an inevitable duty, including the textual parts that have large extension” (*Prolegomena to a Theory of Language*, Baltimore, 1953: 63 [dán eredeti: 1943]).

nek is tulajdonítható valamilyen közvetlen-összetevős szerkezet.³ A nyelv poétikai funkciójának meghatározásakor Jakobson természetes módon hivatkozik a költői szöveg mondatokon túli folytonosságára.⁴ A módszertanilag legszigorúbb úttörő munkát e téren Z. S. Harris (1952, 1. a bibliográfiában) végezte, aki — mint a disztribúciós elemzési módszer legnagyobb képviselője — az azonos környezetben előforduló morfémák ekvivalenciájának elvét terjeszti ki a szövegre.

A rendszeres és célzott szövegnyelvészet kezdetéről két munkát idézünk fel, mivel ezek — egymást kiegészítve — előre jeleznek két irányt, amelyek természetesen bizonyultak a szövegnek mint egésznek a vizsgálatában. Harweg (1968) a szöveg benső összefüggését a megszakítatlan névmási helyettesítésre, illetve ennek transzformációira vezette vissza, előlegezve ezzel a mondatok közötti *grammatikai* és a szemantikailag igazolható *lexikai* kapcsolatokra vonatkozó kutatást.⁵ Expliciten a dekódoló szemszögéből tekint a szöveg egészére Halliday és Hasan (1976), midőn a szöveg összefüggő voltának ismervét abban találják meg, hogy a szövegnek vannak olyan elemei, amelyek csak más szövegelemekre történő hivatkozással értelmezhetők.⁶ A kohézió itt kifejezetten szemantikai fogalom; ez a megközelítés utat nyit a mondatok közötti komplex szemantikai kapcsolatok többirányú vizsgálatának, amely az üzenet címzettjének szöveg- és világismeretére egyaránt épít.

2. Francia előzmények

A francia nyelvtudomány a szövegnyelvészet itt jelzett modelljeit és módszereit némi késéssel fogadta be. A hatvanas évek közepéig a francia nyelvészetben egyrészt — Antoine Meillet örökségeként — egy magasan fejlett indoeurópai iskola volt a meghatározó, amelyet Émile Benveniste neve fémjelez, másrészt egy olyan szintaktikai kutatási irány, amely messzemenően figyelembe vett pszichológiai és stilisztikai szempontokat. Annál érdekesebb, hogy ebben a hagyományban felfedezhető néhány olyan szál, amely a szövegprobléma iránti

³ „A whole novel, we must assume, has some sort of a determinate IC-structure, its ICs in turn consisting of still smaller ones, and so on down until we reach individual morphemes” (*A Course in Modern Linguistics*, New York, 1958: 557).

⁴ Nyelvészet és poétika, in: R. Jakobson: *Hang – jel – vers*, Budapest, 1969: 224 [a tanulmány dátuma 1960]. („A poétikai funkció az egyenértékűség elvét a szelekció tengelyéről a kombináció tengelyére vetíti.”)

⁵ Ezzel a szemantikai háttérrel értendő a szöveg következő meghatározása (Harweg 1968: 148): „ein durch ununterbrochene pronominale Verkettung konstituiertes Nacheinander sprachlicher Einheiten”.

⁶ „Where the interpretation of any item in the discourse requires making reference to some other item in the discourse, there is cohesion” (Halliday—Hasan 1976: 11).

érzékenységre utal, és később alkotóeleme lesz a Franciaországban is kibontakozó szövegnyelvészetnek. Négy ilyen irányt szeretnénk röviden megemlíteni:

a) A mondatfelépítés pszichológiai vizsgálata során megkerülhetetlen az üzenet kiinduló- és végpontjának, tehát a témának és a rémának a megkülönböztetése (utóbbi neve franciául gyakran *propos* = „mondanivaló”). Aligha szükséges arra utalnunk, hogy régebbi hagyományról van szó, amely a mondat logikai felépítésével szembeállította a „pszichológiai alanyon” és „pszichológiai állítmányon” nyugvó tagolást.⁷ A mondat logikai struktúrája és kommunikatív perspektívája közötti konfliktussal részletesen foglalkozott a harmincas-negyvenes években Charles Bally, aki szerint „a nyelvtani alany és állítmány csak véletlenszerűen esik egybe a pszichológiai alannal és állítmánnyal.”⁸ Bally túllép a mondatok osztályozásán a kontextus felé, megmutatva, hogy a mondatot megelőző szövegdarab hogyan módosíthatja az értelmezést az aktuális kommunikációban.

b) A francia igei aspektus vizsgálatából kiindulva Émile Benveniste egy 1959-es tanulmányában⁹ két nyelvi univerzumot különböztet meg abban a tekintetben, hogy a nyelvhasználó milyen távolságot tart fenn önmaga és saját nyelvi üzenetének tartalma között. Ezt a tartalmat ugyanis kezelheti úgy, mint „történetet” (*histoire* vagy *récit*), amelybe mintegy nem avatkozik be¹⁰, de belehelyezheti az élő kommunikációba is, amelynek során mondandóját úgy alakítja, hogy kommunikációs partnerét befolyásolhassa — s ekkor a „történet” helyett a „diskurzus” („beszéd”, *discours*) világában mozgunk.¹¹ Benveniste elképzelése elsősorban a francia elbeszélő múlt idő (*passé simple*) sajátos működésén alapszik: ez az igeidő (amely a modern franciában csupán az irodalmi nyelvben használatos, miáltal a szóban forgó oppozíció is az irodalmi nyelvre korlátozódik) a

⁷ Ezt a szembeállítást világosan képviseli a klasszikus hagyományban pl. H. Paul (*Prinzipien der Sprachgeschichte*, Tübingen, 1920: 124–125) vagy a prágai iskolában V. Mathesius (*On Linguistic Characterology with Illustrations from Modern English* [1928], in: J. Vachek (ed.): *A Prague School Reader in Linguistics*, Bloomington, 1964: 61).

⁸ „le sujet et le prédicat grammaticaux ne correspondent qu’incidemment au sujet et au prédicat psychologiques” (Bally 1944: 73).

⁹ Les relations de temps dans le verbe français, in: Benveniste 1966: 237–250.

¹⁰ „présentation [...] sans aucune intervention du locuteur dans le récit” (Benveniste 1966: 239).

¹¹ „toute énonciation supposant un locuteur et un auditeur, et chez le premier l’intention d’influencer l’autre en quelque manière” (uo. 242). Figyelemreméltó, hogy a „történet” és a „diskurzus” Benveniste elméletében két „plan d’énonciation”-nak, mondhatnánk, nyelvhasználati síknak minősül. Az „énonciation” meghatározása Benveniste-nél a következő: „a nyelv működésbe helyezése egy egyéni használati aktus révén” („L’énonciation est [la] mise en fonctionnement de la langue par un acte individuel d’utilisation”, *Problèmes de linguistique générale* II. Paris, Gallimard, 1974, 80). Ez viszont összefügg a történetet jellemző 3. személy és a diskurzusban uralkodó 1./2. személy szembenállásával.

beszélő jelen világát elvben nem befolyásoló eseménysort mond el, s ebben közös az ógörög nyelv aorisztosz nevű igeidejével. Az eseménysor és a diskurzusvilág elemzése egyaránt feltételezi a mondat kereteinek túllépését, így az igeidők grammatikai vizsgálata volt az egyik lehetséges — és sikeres — út a szintaxistól a szövegnyelvészet felé.¹²

c) A nyelvi szintek közötti kapcsolat explicit feltérképezését a francia nyelv-tudományban — a prágai és az amerikai strukturalizmus eredményei nyomán — az elsők között végezte el Émile Benveniste, egy másik, 1962-es tanulmányában.¹³ A fonéma disztinktív jegyeitől a mondatig épülő hierarchia — ahol minden szintet az alatta elhelyezkedő szint disztribúciós szabályai alakítanak ki, és ugyanakkor minden szint a fölötte lévőbe integrálódik — logikusan veti fel a mondat fölötti tartomány, a szöveg problémáját. Benveniste válasza az, hogy a mondat, amely végtelenül változatos, és az alsóbb nyelvi szintek komponenseitől eltérően nincs „sem disztribúciója, sem használati szabálya”¹⁴, egy radikálisan más univerzumba vezet át, amely már nem a beszélő által felhasználható nyelvi jelrendszer, hanem az aktuális kommunikáció világa. Egy másik úton így eljutunk az elemző által oly nehezen megközelíthető, fentebb már bemutatott (és a fogalom említése nélkül a pragmatika problémájára utaló) „diskurzus”-világhoz s ezzel a mondat és a szöveg közötti határátlépés formális megalapozásához. Az élő kommunikáció természetesen a nyelvi rendszert is formálja: „nihil est in lingua quod non fuerit prius in oratione” (Benveniste 1966: 131).

d) Az irodalmi alkotást lehetővé tevő nyelvi tényezőkről legalább a XIX. század vége óta gondolkodnak rendszeresen Franciaországban. Olyan alkotóknál, mint Stéphane Mallarmé vagy Paul Valéry, ez a reflexió elsősorban a műalkotás egészének nyelvi formájára, teljességében szemlélt szövegfelépítésére vonatkozott, és előkészítette a nyelvészeti fogalmakra is épülő strukturális irodalom-szemléletet, amely Franciaországban a XX. század közepén alakult ki. Ezt a szemléletet tovább árnyalták a mitikus–folklorisztikus elbeszélések szekvenciátípusaiból levont tanulságok (pl. Claude Lévi-Strauss munkásságában). Így érthető, hogy az elbeszélés strukturális elemzésének elmélete az 1960-as években felveti azt a tipikusan szövegnyelvészeti problémát, hogy a szövegben a mondatok milyen funkciókat kaphatnak, hogyan viszik előre a történetet, és mennyi-

¹² A Benveniste által javasolt megkülönböztetés hamar ismertté vált; új elemekkel bővítve népszerűsítette H. Weinrich (*Tempus: besprochene und erzählte Welt*, Stuttgart, 1964). Az ekkoriban születő francia narratológia, amely bizonyos értelemben szövegnyelvészeti ként jött létre, az „elbeszélt történet” és a „történet elmondásának módja” közötti különbségtételre foglalta le a benveniste-i terminusokat, l. már Todorov 1966: 126. Mindezekről vö. Skutta F.: *Aspects linguistiques de l’analyse du récit*, *Studia Romanica Univ. Debreceniensis*, Series Linguistica 5. 1987: 93–95.

¹³ Les niveaux de l’analyse linguistique, in: Benveniste 1966: 119–131.

¹⁴ „les phrases n’ont ni distribution ni emploi” (Benveniste 1966: 129).

ben utalnak annak hátterére és körülményeire. Idézzük fel Roland Barthes kérdését: milyen „nyelvtan” szerint kapcsolódnak össze a különböző szövegegységek a narratív szintagmában, és milyen szabályoknak engedelmessé válnak funkcionális kombinatorikájuk?¹⁵

3. Orientációk a mai francia szövegnyelvészetben

Rátérve a francia szövegnyelvészet mai problematikájára, érdemes utalni egy lexikon előszavára, ahol a kötet szerkesztői megjegyzik, hogy bár a szövegnyelvészet nemzetközi diszciplínává lett, és a különböző áramlatok egyre inkább „tudnak egymásról”, a kérdésfeltevések és a terminológiák mégsem feltétlenül azonosak a különböző nyelvterületeken folyó kutatásokban (Charaudeau—Maingueneau 2002: 8). E rövid áttekintés utolsó fejezetében éppen olyan vizsgálatokat szeretnénk bemutatni, amelyek különféle, főként a hagyományban gyökerező okokból előtérbe kerültek a francia nyelvterületen folyó kutatások utóbbi harminc évében. Az persze kétségtelen, hogy a szövegnyelvészet nem csupán polgárjogot nyert Franciaországban is, de a pragmatikai kutatásokkal ötvözve fontos és divatos nyelvészeti diszciplínává vált. Ezzel hozható összefüggésbe — s persze a benveniste-i örökséggel —, hogy egyre inkább beszélnek a zártsgot implikáló *texte* helyett magáról a szövegalkotó beszédről, a *discours*-ról: a „diskurzus-elemzés” (*analyse du discours*) a szövegelemzésnél általánosabb kérdéseket is felvet, nevezetesen a cselekvésként értelmezett beszéd vonatkozásában.¹⁶

A hagyományos indíttatású, vagyis főképp a belső szövegkohéziót vizsgáló szövegnyelvészet részterületei közül — úgymint anafora, tematikus progresszió és konnektorok¹⁷ — a francia szövegnyelvészet a legárnyaltabb leírást az *anafora* fajtáiról és működéséről adja. A rendszeres vizsgálatok kezdetei az 1980-as évekre nyúlnak vissza, ami ugyan más nagy nyelvterületek ilyen témájú kutatásaihoz viszonyítva kissé megkésettnek tűnhet, ám időközben a francia nyelvről szóló és franciául írott munkák egyre gazdagabb leírásokat eredményeztek, melyek ugyanakkor ötvöződhetnek olyan rokonterületek vizsgálatával, mint a referencia általánosabb kérdései, a határozottság fogalma vagy az anafora és a deixis

¹⁵ „Comment, selon quelle « grammaire », ces différentes unités s’enchaînent-elles les unes aux autres le long du syntagme narratif? Quelles sont les règles de la combinatoire fonctionnelle?” (Barthes 1966: 11–12).

¹⁶ Erről vö. különösen Charolles—Combettes 1999: 90–91.

¹⁷ *Anaphore, progression thématique, connecteurs* — e három terület szerepel az egyik legkiválóbb mai francia leíró nyelvten szövegnyelvészeti fejezetében (Riegel—Pellat—Rioul 1994: 603–623).

kapcsolata.¹⁸ Mindezen témák tanulmányozásához a francia kutatók természetesen felhasználták a külföldi — főképp elméleti — szakirodalmat, azon belül pedig leginkább az angol nyelvű munkákat, melyeket aztán a francia nyelv sajátosságaira alkalmazva fejlesztettek tovább.

Az eltelt harminc év során francia nyelvterületen végzett anaforakutatás három jeles képviselőjét érdemes kiemelnünk, bár a nevek sora folytatható lenne. A nyolcvanas években jelentkezett ilyen tárgyú tanulmányokkal Georges Kleiber és Michel Charolles, majd a kilencvenes évek elejétől Denis Apothéloz, ők egyébként mindhárman foglalkoznak a referencia és a szövegkohézió kérdéseivel is, valamint szemantikával (elsősorban Kleiber), illetőleg pragmatikával, s ez bizonyára hatással volt az anafora általuk adott leírásaira. Megemlíthetjük továbbá, hogy az angol nyelvű szakirodalomból is főként a pragmatikai és kognitív irányokat követő nyelvészeti tanulmányokat idézik, ugyanakkor Apothéloz 1995-ös könyvében részletes és elismerő fejezetet szentel a Halliday—Hasan megalkotta klasszikus szövegnyelvészeti munkának.¹⁹

Az itt következőkben a francia kutatások jellegzetességeit nem elsősorban az egyes szerzők vagy művek szerint kívánjuk bemutatni, hanem inkább a vizsgált kérdések és az elért eredmények áttekintése révén.

Georges Kleiber egy 1988-as tanulmányának már a címében felveti, hogy lehetséges-e az anafora általános meghatározása, majd pedig az anaforakutatás három fontos területét jelöli meg: az anafora fogalmának definíciója, az anaforikus kifejezések osztályozása, valamint e — referenciálisan hiányos, ezért nem önálló — kifejezések „feloldása” (*résolution*), vagyis referenciájuk azonosítása a kontextus segítségével (Kleiber 1988: 1). Az *ALFRED est soûl. II a bu du schnaps* [Alfréd részeg. Pálinkát ivott.] mondatsorból kiindulva Kleiber meghatározza az *anafora prototípusát*, miszerint az anafora olyan eljárás, melynek során az anaforikus névmás (*il = ő*) referenciáját a korábbi szövegkörnyezetben fellelhető névszói antecedens (*Alfred*) révén azonosíthatjuk, mivel a két nyelvi elem között korreferencia áll fenn; e meghatározás szerint tehát az anafora a szövegben már említett referens „újra említése” (*reprise*) (Kleiber 1988: 1). E „megnyugtató” anafora-kép után a tanulmány a definíció valamennyi pontját megkérdőjelezi, és arra a végkövetkeztetésre jut, hogy több irányban módosítani, illetőleg tágítani kell az anafora meghatározását, elsősorban kognitív megfontolások alapján.

A kutatások tehát egyrészt az anaforikus kifejezéseket veszik célba, másrészt a „feloldásukra” vonatkozó kérdéseket, közelebbről az antecedens explicit voltát

¹⁸ Jól tükrözi ezt az első reprezentatív gyűjteményes kötet az anafora „területeiről”: Kleiber—Tyvaert (éds.) 1990.

¹⁹ Apothéloz 1995: 99–156. A szerző egyúttal bemutatja az angol és a francia szövegkohéziós elemek és eljárások közötti eltéréseket, különösen a helyettesítés és az ellipsis terén.

és az anaforikus kifejezéssel fennálló szemantikai és referenciális viszonyát elemzik.

Itt közbevetőleg érdemes megemlítenünk, hogy az antecedens általi „feloldást” érintő kérdéskör kapcsán elég korán kialakult egy önálló terület, nevezetesen a *katafora* vizsgálata, amely a francia nyelvű szakirodalomban hamarosan le is vált a további anaforakutatásról, és amely szinte egyetlen kutató, Marek Kęsik nevéhez fűződik. Kęsik *La cataphore* című 1989-es könyve a francia nyelv alapjain meggyőzően bizonyítja, hogy bár a referenciálisan hiányos — kataforikus — elem és a rákövetkező „feloldás” viszonya látszólag csak a művelet irányában különbözik az anaforától, valójában „a katafora nem egyszerűen fordított anafora”, hanem e két művelet kiegészíti egymást (Kęsik 1989: 153), ugyanis míg az antecedens gyakrabban utal személyre, a „rákövetkező elem” (*subséquent*²⁰) inkább eseményeket, tényállásokat képvisel, s ez befolyásolja az utaló névmások / főnévi csoportok jellegét is (Kęsik 1989: 153).²¹

Visszatérve immár az anafora vizsgálatára megállapíthatjuk, hogy a francia szakirodalom irányultsága kettős. Egyrészt követi a hagyományosabb felfogást, amennyiben szófajok szerint osztályozza az anaforikus kifejezéseket, a jelentéget magát pedig — az anafora révén megvalósuló referenciális folytonosságának köszönhetően — a szövegkohézió lényegi elemének tekinti. Másrészt viszont az 1990-es évektől kezdve hangsúlyeltolódás történik mindkét tekintetben, ugyanis a kutatások kiemelnek és alaposabban elemeznek bizonyos anafora-típusokat, főként épp azokat, melyek kohéziós szerepükön túl a szöveget előre vivő képességgel rendelkeznek. További kettősség figyelhető meg kutatás-módszertani szempontból: a kifejezések osztályozásakor a nyelvészek — így Kleiber vagy Charolles — leggyakrabban introspekció révén, konstruált példákkal támasztják alá érveiket, máskor viszont — elsősorban Apothéoz — kiterjedt korpuszelemzést végeznek.

Az itt következőkben a francia kutatásoknak főképp a hagyományos felfogáson túlmutató jellegzetességeit kívánjuk vázolni.

Az anaforikus kifejezések osztályozása során a kutatók megkülönböztetett figyelmet szentelnek bizonyos névmási és főnévi anaforáknak, és ezek vizsgálatán keresztül jutnak el az anafora jelenségének tágabb meghatározásához. Így Kleiber elsősorban épp a prototipikus *il* személyes névmás szemantikai–pragmatikai elemzésével állapítja meg, hogy a referenciális feloldás szempontjából a

²⁰ Kęsik 1989: 37.

²¹ A különbségekkel szemben az anafora / katafora mint szövegen belüli (az iránytól függetlenül szemlélt) utalástípusok hasonlóságát hangsúlyozzák a következő — mindkét jelenségre utaló — terminusok: *diaphore* (Maillard 1974: 57), *endophore* (Kleiber 1988: 2, ez utóbbi forrása Halliday—Hasan 1976: 33), valamint az antecedent és a „rákövetkező elemet” közösen megnevező olyan kifejezések, mint „forrás” (*source*) vagy „értelmező” (*interprétant*).

tényleges, szövegszerű antecedens nem alapkövetelmény, hanem csak az egyik lehetséges megvalósulása egy általánosabb értelmezési feltételnek, amelynek döntő eleme a beszélők tudatában, vagyis „közvetlen emlékezetében” rendelkezésre álló, könnyen hozzáférhető, ún. „kiugró” (*saillant*) referens; ez a felismerés pedig lehetővé teszi egy új kategória, az *anaphore mémorielle* bevezetését (Kleiber 1994: 25–28). Ily módon Kleiber egységes keretben tárgyalja egyrészt a hagyományosan elkülönített anaforát és deixist, másrészt a referens fizikai, illetve emlékezeti jelenvalóságát mint az értelmezés feltételét.

Az anaforikus kifejezés és a szövegszerű antecedens közötti viszony egyik különleges esete a főnévi anaforák osztályába tartozó *asszociatív anafora*, amely kitéüntetett helyet foglal el Charolles és Kleiber munkásságában; ez utóbbi hatalmas összefoglaló művet adott közre a témában (Kleiber 2001). Mint ismeretes, az asszociatív anafora főképp abban tér el az anafora prototipikus esetétől, hogy az anaforikus kifejezés és az antecedens között nem korreferencia, hanem „referenciális szétválás” (*disjonction référentielle*) áll fenn (Charolles 1990: 122), hiszen a *Beértünk EGY FALUBA. A templom a dombtetőn állt.* típusú mondat-sorokban az anaforikus viszony mindkét tagja önálló referensre utal. Ám az, hogy a két elem a beszélők tudatában — nyelvi és világismeretük révén — mégis viszonylag könnyen összekapcsolódik, lehetővé téve az anaforikus határozott főnév referenciájának azonosítását, feltételez bizonyos szemantikai-referenciális — általában érintkezésen nyugvó — kapcsolatokat, melyek rendszeres leírása az anaforakutatás feladata. Charolles és főleg Kleiber igen részletesen tárgyalják e kapcsolatok fajtáit²², egyben felhasználva a „sztereotípiá” és „forgatókönyv” fogalmakat a beszélők értelmezési stratégiáinak elemzésére.

Az előző elméleti kutatásokhoz képest némileg más irányt képvisel Denis Apothéloz korpuszelemzésre épülő vizsgálata: ő ugyanis nem elsősorban az anaforatípusokat jellemzi, hanem azt keresi, mi indokolhatja egy szövegben egy bizonyos (bármely típusú) anaforikus kifejezés alkalmazását. A kutató érdeklődése itt azonban nem egyszerűen a kifejezéshez kapcsolódó antecedensre tevődik át, hanem a *tágabb kontextusra*, célja pedig azoknak a *paramétereknek* a felállítása, melyek igazolhatják vagy legalább valószínűsíthetik a szöveg létrehozójának választását. Apothéloz kifejti, hogy az anaforikus kifejezés megválasztása egyaránt függ a közvetlenül megelőző és a rákövetkező kontextustól, hiszen egy-egy reprezentációs konfiguráció (*configuration de la représentation*) egy már folyamatban lévő konfigurációra támaszkodik, és egy újabbat eredményez (Apothéloz 1995: 159). A kontextus pontos leírása érdekében elkészül az ún. „leíró jegyek” (*descripteurs*) listája, amely mintegy huszonöt tételben foglalja össze mind az anaforikus elem, mind a bal- és jobboldali kontextus formai–funkcionális jellemzőit, többek között olyanokat is, mint a referens említéseinek száma és az

²² Vö. *anaphore méronymique / locative / actancielle / fonctionnelle* (Kleiber 2001).

említések között lévő távolság, további (esetleg zavaró) referensek felidézése stb. (Apothéloz 1995: 164–182). A vizsgálat eredményeként megállapíthatók bizonyos használati tendenciák a leggyakoribb anaforikus kifejezések terén (személyes névmás, határozott névelővel, illetve mutató determinánssal bevezetett főnév).

A különbségek ellenére mindhárom szerző munkásságában közös vonás, hogy az anaforát nem pusztán szövegkohéziós eljárásként definiálják, bár kétségtelenül ez marad az elsődleges funkciója. Apothéloz azonban az anaforát a dinamikus, előre tekintő szövegalkotás eszközének tartja, amely tehát nem kizárólag a korábbi szövegrészekhez kapcsol egy referenciálisan hiányos elemet, hanem az illető elem kiválasztásával előkészíti és befolyásolja a későbbi szövegrész alakulását (Apothéloz 1995: 160–161). Sőt bizonyos anaforatípusokban — így épp az asszociatív anafora esetében is — az anaforikus kifejezés eleve alkalmas új referens bevezetésére, s ezért a tisztán tematikus értékű prototipikus anaforával szemben az asszociatív anafora különös „hibrid” jelenség: antecedense révén fenntartja a témát, de maga az anaforikus kifejezés rematikus, új információt vezet be, s ezzel érdekes és gazdaságos tematikus progressziót valósít meg (Kleiber 2001: 13–14).

Összességében megállapítható, hogy a francia anaforakutatásokban jól ötvöződnek a hagyományosabb grammatikai és az újabb pragmatikai–kognitív leírási elvek, a kutatók pedig — s ennek szükségességét leginkább Kleiber hangsúlyozza — igyekeznek kialakítani a helyes arányokat a kétféle megközelítés között.

A szövegnyelvészet kialakulása és hatókörének kiterjesztése a legkülönfélébb — szóbeli és írott, nem irodalmi és irodalmi — szövegekre természetesen felvetette a szövegek osztályozásának kérdését. A kérdés annyiban nem új, hogy az irodalmi szövegeket már az ókori retorika próbálta valamilyen csoportosítás alá vonni, a modern *szövegtipológia* azonban építhet a nyelvtudományban kidolgozott fogalmakra és formális meghatározásokra. A szövegfajták intuitív elkülönítésének verifikációjához hasznosnak bizonyult nevezetesen a kommunikatív perspektíva megvalósulásának vizsgálata, pontosabban annak megállapítása, hogy a szövegben hogyan jön létre a „tematikus előrehaladás” (*progression thématique* az elfogadott terminus szerint). A francia szakirodalomban szokásossá vált ezen az alapon a narratív, argumentatív és deskriptív szövegtípus megkülönböztetése, amelyek a tematikus előrehaladás három fajtájával jellemezhetők.²³ Leegyszerűsített képletekkel, ahol a betűcsoportok az egymást követő mondatok „téma → réma” lépéseit jelölik: a narratív szöveg a téma állandóságára épül (állandó cselekvő, pl. irodalmi hős egymást követő cselekvéseiről szól: XY + XZ + XW... – *progression à thème constant*); az argumentatív szövegben

²³ A kutatások és eredmények legvilágosabb összefoglalását l. Riegel—Pellat—Rioul 1994: 608–610.

„egyszerű lineáris előrehaladást” találunk (az érvelés „fokról fokra” lép, a réma így folytonosan a következő mondat témájává lesz: $XY + YZ + ZW \dots$ – *progression linéaire simple*); a deskriptív szöveg „hasadó” vagy „származtatott” témákkal dolgozik (ezek egy „hipertémáról” ágaznak le, s mindegyikükhöz külön réma csatlakozik, ahogyan a leírás darabjaira bont egy tárgyat, egy teret: X hipertéma esetén tehát az előrehaladás $X_1Y + X_2Z + X_3W \dots$ – *progression à thèmes dérivés*).

Miközben a francia szövegnyelvészek ilyen módon igyekeztek a szöveg „tartalmának” érzett jellegzetességeit precízebben megragadni a szövegelemek elhelyezkedésének és formális viszonyainak felderítésével, természetesen szembekeverültek azzal a nehézséggel, hogy a választott kritériumok szempontjából a szövegek heterogénnek, esetenként atipikusnak mutatkozhatnak. Gazdag példanyagon mutatja ezt be Jean-Michel Adam, aki saját elemzései nyomán mind szkeptikusabbá lesz egy pontos szövegtipológia lehetőségét illetően. Igaz, hogy maga is kísérletet tesz a tipologizálásra a mondatok közötti szintaktikai és szemantikai kapcsolatok alapján, ahol jelentős szerep jut a retorikai eljárásoknak, valamint az összekapcsoló és az összefoglaló elemek számbavételének (Adam 1992); ugyanakkor azonban felhívja a figyelmet a dialógus és a drámaszöveg heterogén aspektusaira. Mivel „minden szöveg túlságosan heterogén valóságot képez ahhoz, hogy szoros definíció határai közé lehessen foglalni”²⁴, javaslata az, hogy teljes és zárt szövegek helyett (narratív, argumentatív stb.) *szekvenciák* legyenek a kutatás tárgyai (Adam 1992: 20–28; Adam 1999: 82–84). Ezzel nem csupán a „vegyes típusú” szövegek problémája lesz könnyebben megoldható, hanem — inkább már Adam 1999-es könyvében — szinte észrevétlen fordulat történik (a fentebb már felvázoltak jegyében) a *texte*-től a *discours* irányába. „A diskurzusfajtáktól a szövegekig”: ez a könyvcím a társadalmi praxisból kiinduló osztályozás igényét jelzi. A kommunikációs szükségletek valóban a legkülönbözőbb szövegfajtákat szülik (mint szónoki beszéd, újsághír, találós kérdés), és a diskurzuselemzés feladata ezek tipikus jegyeinek felfedezése, összefüggésben „szociodiskurzív” (Adam 1999: 37) eredetükkel. „Diskurzusról beszélni annyi, mint a szöveget rányitni egy olyan helyzetre, amelyben a nyelvi megnyilatkozás és interakció mindig egyedi formában valósul meg, s ugyanakkor arra az interdiskurzivitásra, amelybe minden szöveg beletartozik, elsősorban a diskurzusfajták révén.”²⁵

²⁴ „chaque texte est une réalité beaucoup trop hétérogène pour qu’il soit possible de l’enfermer dans les limites d’une définition stricte” (Adam 1992: 19).

²⁵ „Parler de discours, c’est ouvrir le texte, d’une part, sur une situation d’énonciation-interaction toujours singulière et, d’autre part, sur l’interdiscursivité dans laquelle chaque texte est pris – en particulier celle des genres” (Adam 1999: 40); vö. (egy főként konkrét elemzéseket tartalmazó műben) Adam 2005: 28–29.

Hogy az egyes szöveg-, illetve diskurzustípusok milyen sajátos problémákat vehetnek fel, azt persze a kutatók egyenlőtlenül, bizonyos preferenciákkal tanulmányozták; mindenesetre a fent említett előzmények miatt is különös gondot fordítottak az *elbeszélő szövegekre*, ezeken belül pedig az „előtérnek” és „háttérnek” nevezett „síkok” (*plans*) váltakozására, amelyet elsősorban az igeidők jelenítenek meg. Ez a magva Bernard Combettes szövegszerveződésről szóló munkájának (1992), amelynek középpontjában az idő leképezése áll. A szekvencialitás a szövegtipológiai megfontolásokhoz képest Combettes tanulmányában kevésbé absztrakt módon — mondhatnánk, bizonyos mértékig ikonikusan — jelenik meg, hiszen az elbeszélő szöveg időbeli lefutása alapvető szerepe szerint tükrözi az elbeszélő időt; ehhez az „első síkhoz” (*premier plan*) képest ismerhető fel a külső időt nem követő „második sík” (*second plan*, Combettes 1992: 8): leírás, környezetrajz, általában a helyzetet jellemző kommentár. Az eseményeket kronologikusan ábrázoló irodalmi múlt idő (*passé simple*, l. Fentebb), az állapotot / háttérrel jelentő „folyamatos múlt” (*imparfait*) és a mindennapi nyelvben eseménymondó, az irodalmi elbeszélésben hangsúlyozottan a jelenhez kapcsolt „összetett múlt” (*passé composé*) játéka már nem a hagyományos stilisztika, hanem a szövegnyelvészet dimenziójában helyezkedik el, és ezt mondhatjuk a szabályok áthágásának tárgyalásáról is. Combettes megmutatja, hogy az igeidők közötti aspektuális különbségeket a szövegalkotó bizonyos szabadsággal állíthatja a szöveg megszervezésének szolgálatába (a kommentárban is lehetnek rövidebb elbeszélések, a főszál is ábrázolhat ismétlődést vagy szokást, az igeidő szokásos értékének módosításával): a szerző megfogalmazása szerint az időben elhelyezkedő tartalmakra vetett „tekintet” (*vision*) és a szó szoros értelmében vett kronológia nem esik feltétlenül egybe (Combettes 1992: 137–148). Combettes munkája szerencsés kézzel, konkrétan mutatja meg a történetmondó szubjektum — a benveniste-i „diskurzus” — szükséges jelenlétét a történetmondásban, és ez elméletileg is továbbgondolható hozadéka.²⁶

Az anaforikus kötés válfajai, a tematikus progresszió, az elbeszélő szöveg síkváltásai és síkjainak viszonya mind olyan relációk, amelyek hozzájárulnak a szöveg koherenciájához, szemantikai egészként történő értelmezésének lehetőségéhez. Felmerül azonban az a kérdés, hogy a szöveg megértése valójában mennyiben múlik a benne kifejezett koherenciaviszonyokon, és mennyiben még valami máson, ami a szöveg *interpretálójának magatartásával* függhet össze, nevezetesen azzal, hogy milyen szándékot tulajdonít a szöveg létrehozójának és milyen rendeltetést a szövegnek. A kérdésfeltevést az a pragmatikai elv motíválja, hogy a dekódoló a szöveg értelmezése során szüntelenül feltételezéseket alkot és ellenőriz (majd elfogad vagy elvet) a szöveg jelentésére vonatkozóan;

²⁶ „A síkokra bontás módját nem a szövegen kívüli világ írja elő („Le découpage en plans n’est pas imposé par le référent extérieur au texte”, Combettes 1992: 12).

eközben a nyelv ismeretén kívül szüksége van a világ ismeretére, valamint arra, hogy a szöveghez egyfajta „globális intencionalitás” hipotézisével közeledjék.²⁷ Ezt a problematikát egy bizonyos értelemben programadó tanulmány nyomán vetjük fel itt: Jacques Moeschler (1996) szerint az értelmezés folyamata során összekapcsolódnak az előzetes hipotézisek, a beszélőnek tulajdonított „lokális intenció” elképzelése és a diskurzusnak, illetve az egyes diskurzusfajtáknak tulajdonított „globális intenció”²⁸ képe (Moeschler 1996: 321). Ezekkel a reflexióival — amelyeket elsősorban a szöveg időviszonyainak felfejtésére vonatkoztat — Moeschler konkrétábbá teszi a szövegnyelvészet „kommunikatív” aspektusát.²⁹

A mondottakat áttekintve megállapíthatjuk, hogy a francia szövegnyelvészet — és ma már egyúttal: diskurzusnyelvészet — szervesen épül a francia nyelvtudomány korábbi eredményeire, és az utóbbi évtizedekben érzékenyebbé váló reakcióival előkelő helyet vívott ki magának a nemzetközi kutatások spektrumában. Kérdésfeltevései nemcsak pertinensek, de sok tekintetben távolabbra mutatók, válaszai gyakran filozofikusak, és a szöveg komplex modelljének kidolgozása révén mintát nyújthatnak más diszciplínáknak is.

Irodalomjegyzék:

- Adam, Jean-Michel 1992. *Les textes: types et prototypes*. Paris: Nathan.
Adam, Jean-Michel 1999. *Linguistique textuelle: des genres de discours aux textes*. Paris: Nathan.
Adam, Jean-Michel 2005. *La linguistique textuelle*. Paris: Armand Colin.
Apothéloz, Denis 1995. *Rôle et fonctionnement de l'anaphore dans la dynamique textuelle*. Genève—Paris: Droz.
Bally, Charles 1944. *Linguistique générale et linguistique française*. Bern: Francke.

²⁷ Ennek az elvnek korábbi megfogalmazására idézhetjük de Beaugrande—Dressler (1981: 9) „elfogadhatósági” elvét: „die Einstellung des Text-Rezipienten, einen kohäsiven und kohärenten Text zu erwarten, der für ihn nützlich oder relevant ist”. Hasonló jellegű Charolles (1988: 55) megjegyzése: a koherencia szükséglete „a diskurzus befogadásának egyfajta a priori formája” („une sorte de forme a priori de la réception discursive”).

²⁸ „une intentionnalité globale nécessairement attribuée au discours” (Moeschler 1996: 318).

²⁹ Az értelmező által alkotott hipotézisekkel kapcsolatban („le processus d’interprétation est un processus de formation et de confirmation d’hypothèses”, Moeschler 1996: 317) emlékeztessünk J. J. Katz és J. A. Fodor klasszikus tanulmányára a szemantikai értelmezés folyamatáról (The Structure of a Semantic Theory, *Language* 39 [1963], 170–210).

- Barthes, Roland 1966. Introduction à l'analyse structurale des récits. *Communications* 8: 1–27.
- Beaugrande, Robert-Alain de—Dressler, Wolfgang Ulrich 1981. *Einführung in die Textlinguistik*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Benveniste, Émile 1966. *Problèmes de linguistique générale* I. Paris: Gallimard.
- Charaudeau, Patrick—Maingueneau, Dominique (éds.) 2002. *Dictionnaire d'analyse du discours*. Paris: Seuil.
- Charolles, Michel 1988. Les études sur la cohérence, la cohésion et la connexité textuelles depuis la fin des années 1960. *Modèles linguistiques* X, 2: 45–66.
- Charolles, Michel 1990. L'anaphore associative. Problèmes de délimitation. *Verbum* XIII, 3: 119–148.
- Charolles, Michel—Combettes, Bernard 1999. Contribution pour une histoire récente de l'analyse du discours. *Langue française* 121: 76–116.
- Combettes, Bernard 1992. *L'organisation du texte*. Metz: Université de Metz.
- Halliday, M. A. K.—Hasan, R. 1976. *Cohesion in English*. London: Longman.
- Harris, Zellig S. 1952. Discourse Analysis. *Language* 28: 1–30.
- Harweg, Roland 1968. *Pronomina und Textkonstitution*. München: Wilhelm Fink.
- Kęsik, Marek 1989. *La cataphore*. Paris: PUF.
- Kleiber, Georges 1988. Peut-on définir une catégorie générale de l'anaphore? *Vox Romanica* 47: 1–13.
- Kleiber, Georges 1994. *Anaphores et pronoms*. Louvain-la-Neuve: Duculot.
- Kleiber, Georges 2001. *L'anaphore associative*. Paris: PUF.
- Kleiber, Georges—Tyvaert, Jean-Emmanuel (éds.) 1990. *L'anaphore et ses domaines*. Metz: Université de Metz—Paris: Klincksieck.
- Maillard, Michel 1974. Essai de typologie des substituts diaphoriques. *Langue française* 21: 55–71.
- Moeschler, Jacques 1996. Ordre temporel, narration et analyse du discours. *Cahiers de linguistique française* 18: 299–328.
- Riegel, Martin—Pellat, Jean-Christophe—Rioul, René 1994. *Grammaire méthodique du français*. Paris: PUF.
- Todorov, Tzvetan 1966. Les catégories du récit littéraire. *Communications* 8: 125–151.